

Анарбаева Д. М., Белекбаева Э. Т.

1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШ – ТАРЫХТАГЫ ТАК

Анарбаева Д. М., Белекбаева Э. Т.

ВОССТАНИЕ 1916 ГОДА – СЛЕД В ИСТОРИИ

D. M. Anarbaeva, E. T. Belekbaeva

1916 UPRISING IN THE HISTORY OF THE TRAIL

УДК: [323.269.6:94(575.4)](093.2)"1916"

Макалада улуттун трагедиясына айланган 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүш жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: улут, көтөрүлүш, күрөш, эл, боштондук.

В статье повествуется о национально – освободительной восстании 1916 года, которая стала трагедией нации.

Ключевые слова: нация, восстание, борьба, народ, свобода.

The article tells of the national - liberation uprising of 1916, which was the tragedy of the nation.

Key words: nation, revolt, fight, people, freedom.

Ар бир эл өзүнүн тарыхы менен эл. Ата бабаларыбыз басып өткөн жолу көптөгөн манилүү, кайгылуу окуялар менен белгилүү. Биздин өлкө, коомчулугубуз ошол тарых барактары менен сыймыктанат. Мамлекетибиз качан бекем болот? Эгер биздин тарыхыбызда сыймыктана турган, кайгырып бирок бизди чыйралта турган окуялар болсо, эл өз тарыхы менен сыймыктанат, мамлекет бекем болот. 1916 жылдагы көтөрүлүш ушундай окуялардын бири. Бүтүндөй Орто Азия эли падышалык Россиядан эркиндикке чыгуу үчүн көтөрүлгөн, бирок Кыргызстандай айрышкан күрөш, Кыргызстандай эркиндик үчүн калктын жарымы жабырланып, жер которуп качканы болгон эмес. «Кайың барбы кыргыз балта чаппаган, кокту барбы кыргыз сөөгү жатпаган» - демекчи, XXI кылымдык карт тарыхка ээ кыргыз эли кандай гана кайгылуу күндөрдү башынан өткөрбөдү. Кыргыз элинин башына түшкөн ошондой апаат күндөрдүн бири 1916-жылдагы Улуу Үркүн окуясы.

Элибиз жеңилип калганына карабастан, көтөрүлүштүн тарыхый мааниси зор. Түпкү калк көз каранды эместик үчүн күрөштүн тажрыйбасына ээ болгон. Кубаттуу элдик кыймыл аймактагы колониялык бийликти кыйла алсыраткан. Аймактын колониялык эзүүнүн запкысы жанына баткан көп улуттуу калкынын ынтымагы арткан. Алар падышалыктын колониялык улут саясатына каршы күрөштө бирге болушту. Кыргыз эли Ата журтун бошотуу үчүн, өз алдынчалык үчүн көтөрүлүшкө чыккан. 1916-жылдагы кайгылуу окуя – кыргыз элинин XIX кылымдын экинчи жарымы – XX-кылымдын башындагы улуттук-боштондук кыймылдарынын эң ириси. Ал элдин эсинде «Үркүн» деген ат менен түбөлүккө сакталып калды.

Көтөрүлүштүн чыгышынын себептери

Бул окуянын чыгыш себептери жөнүндө окумуштуулар, саясатчылар, тарыхчылар ар кандай пикирди айтып, жазып жүрүшөт. Аныгын айтканда 1916-жылдагы көтөрүлүштүн себеби кыргыздардан ооруктагы жумуштарга алуу болгон эмес. Ал жөн гана шылтоо болгон. Көтөрүлүштүн чыгыш себеби өтө тереңде жатат.

«...Кыргыздарды кырып-жоюу, калганын коркутуп-үркүтүп Кытайга чейин сүрүп салуу жана алардан калган жерлерди ээлеп калуу – падыша өкмөтүнүн өзүнүн кара ниет ишинин бирден бир күткөнү ушул болгон» (Г. И. Бройдо, 1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшүнүн тарыхына материалдар, «Ала-Тоо», 1991-ж, №6, 116-б). Падышалык Россиянын негизги максаты Түркстандын жерин ээлеп калуу, тартып алган жерлерине келгиндерди мүмкүн болушунча көбүрөөк отурукташтыруу, өнөр жайларынын пахтага болгон муктаждыгын камсыз кылуу, башка өлкөлөргө сырьё боюнча болгон көз карандылыктан кутулуу, арзан жана бекерге тете жумушчу күчүн пайдалануу, жыйынтыгында очорулуп оңбой бараткан экономикасын оңдоо болгон.

XVIII-XIX кылымдарда эле табияты жанга жагымдуу, берекелүү кыргыз жерине, өзгөчө Сары-Өзөн-Чүй, кереметтүү Ысык-Көлгө кошуна элдер, алыскы-жакынкы мамлекеттер көз кырын салып, аны ээлеп алуунун түркүн ыплас жолдорун издей башташкан. Ошол максатта падыша бийликтери кыргыз жергесине соодагер кийимин кийгизип, өздөрүнүн тынчыларын жибере башташкан. Алар момун кыргыздарга келгенден кийин жергиликтүү элди бийлеген билермандар менен тил табышып, аларга ала келген кант-чайынан, кийим-кечегинен, кездемесинен белек-бечкекке берип, көңүлдөрүн алып, алардын жакшылык-жаманына жан тарткан, өйдө-төмөнүнө күйгөн жакын дос-тамыр болушуп, ыңгайына жараша өздөрүнө тарта башташкан.

Нечен кан төгүлгөн кармаш менен, миңдеген азамат-эрлердин башын жуткан кызыл кыргындын аркасы менен сакталып келген кыргыздын касиеттүү жерин басып алуу жана түбөлүккө ээлеп калуу максаты менен XIX кылымдын 70-жылдарында падышалык Россиядан алгачкы келгиндер келе башташкан. Алар келгенден баштап эле жергиликтүү калкка ыдык көрсөтүп, ыңгайын келтирип, кылымдар бою ата-бабасы жердеген жерден сүрө башташкан.

Жергиликтүү элдердин ортосуна от жагып, алардын ынтымагын ыдыратып, каны бир, дини бир, теги бир, бир тууган элди бири-бири менен жоолаштырган. Ансыз да келгиндердин капшабынан кылымдар бою ээлеп келген мал жайыттары тарып, эзелтен жашоо-турмушунун бир булагы болгон, каранып-карманган малдарына тоют жетпей өлүмгө көбүрөөк учурап, жашоо деңгээли начарлап, алык-салык бир жагынан кысып, бийликтин төбөлдөрү менен жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсү экинчи жагынан жандарына таш батырып турган мезгилде, согуш жүрүп жаткан жакка берилүүчү ат, унаалар, буюм-теримдер, азык-түлүктөрдү табуу, өлбөстүн күнүн көрүп турган бечара элдин эсин оодарды.

Бийликтегилерге болгон жек көрүү сезимдери шакардай кайнап, нааразылыктар чегинен ашып, ак падышанын солдат алуу жөнүндөгү буйругу майга чыланган кебезге от койгондой эле болду. Кыргыз менен казактар ак падышанын зордугу менен зомбулугуна чыдабай жанкечтиликке чейин барышып, балдары үчүн, эркиндик үчүн отко да, сууга да түшкөндөн кайра тартпай турган абалга жетишти.

Жер-жердеги көтөрүлүштөрдүн баиталышы

Пишпек уездинин башчысы, июль айында өзүнө караштуу болуштарды, элге таасирдүү манаптарды, байларды чакыртып алып, солдат берүү жөнүндөгү маселени көтөрүп чыккан. Алар ооздон чыккандан кийин өз алдынча кеңеш куруп, солдат бербөө жөнүндө жана кошуна казактар менен байланышта болуп, баскынчыларды бүткүл Түркстан жеринен сүрүп чыгаруунун жолдорун акылдашкан. Көтөрүлүш негизинен Чүй өрөөнүндө: Токмокто, Кеминде 1916-жылдын 8-августу күнү башталган. Кеминде Атаке, Сарыбагыш болуштарында жашаган кыргыздар көтөрүлүп, алардын жетекчилери Султан Далбаев, Боромбай Сазаев, Байымбет Боромбаев, Алагуш Жантаев болушкан. Кемин суусунун эки жагында жайгашкан эки болуштун эли, сакалдуу-көкүлдүүлөрү, эл-журт башкарган билермандары көпүрөгө чогулушуп, кеңеш курушат. Бата кылышып, Жантай хандын небереси Мөкүш ажы Шабдановду хан көтөрүшөт. Бул убакта Ыбрайым Төлө уулу Боомдун ичинен колго түшүргөн курал-жарактар да келип калат.

Ыбрайым Төлө ажы баласы (Төлө ажы Шабдандын иниси) көтөрүлүш башталган учурда Балыкчыга бараткан жолдогу бекетте жанындагы кишилерге кайрылып: «Эгерде мылтык Балыкчыга жетсе, эч кимибизди соо койбойт. Ошондуктан коркпой туруп, жакшы аткыла», - деп катуу тапшырма берип, 7 арабага салынган курал-жаракты коштоп келаткан 10 солдатка кол салып, 180 мылтыкты ок-дарысы менен колго түшүрүп, көтөрүлүш чыгарган элге калыстык менен таратып берген. Ошентип, Кеминде жазалоочу отряддын солдаттары менен болгон салгылашууда жана Кытайга качып бараткан жолдо бир топ элди кыргындан сактап калган. Көтөрүлүшчүлөр ошол эле күнү Новороссийка селосуна жана Самсоновка станциясына бет алышат. Бирок, анын эртеси эле Верныйдан Кастек ашуусун ашып, Величкин командалык

кылган казак отряды келип калат. Куралдын күчүнө салып көтөрүлүшчүлөрдү тоо тарапка сүрүп таштайт. Каарданган көтөрүлүшчүлөр жан аябай кармашып, 12-август күнү Величкинди жана прапорщик Киселевду баш кылып, жазалоочулардын бир тобун жок кылышат. Көтөрүлүшчүлөрдүн күчтүү чабуулун өз көзү менен көрүп, алдастаган Пишпек уездинин начальниги Ф. Г. Рымшевич Жети-Суу облусунун аскер-губернатору. М. А. «...Прошу выслать батальон, 2 сотни, 2 пулемета для окончательного подавления мятежа. Жду указаний. Положение опасное. Подполковник Рымшевич», - деген кат жолдогон. Бул телеграмма жеткенге чейин эле бул убакта Верныйдан Бакуревичтин отряды жөнөтүлгөн. Ал эми 13-августта Кочкордон Шамшынын белин ашып, Канат хан баштаган көтөрүлүшчүлөр келишет. Ошол эле күнү көтөрүлүш чыгаргандар Токмок шаарын жана Покровка селосун курчоого алышкан. Жогоруда айтылгандай, Верный шаарынан казак жүздүгү пулемету, 70 жөө аскерден Бакуревичтин жазалоочу отряды келип, шаарды коргоого жетишип калган. Аларга ар бири 100 мергенчиден топтолгон эки дружина, 150 атчандар жардам берип турган. 14-22-август күндөрү эртеден кечке чейин чабуул жасап турушкан. 18-августта көтөрүлүштүн жетекчилери, болуштар өздөрүнүн колун коюп, мөөрүн басып, кат жазып Жантаев Субан ажыны элчиликке жиберешкен. Ал катта бийликтегилерден курал-жарактарын таштап, багынып берүү талабы айтылган. Эгер талап аткарылбаса бардыгы жок кылынаары эскертилген. Бул катка жооп болбогон соң, 20-август күнү көтөрүлүшчүлөр пулеметтун жамгырдай жааган огуна жалтанбастан үч жолу чабуул жасашкан. 22-августта таңга жуук подполковник Гейцигин Ташкенттен жиберилген отряды жетип келген жана пулеметтордун, артиллериянын күчү менен көтөрүлүшчүлөрдүн мизин кайтарган.

Генерал-адъютант Куропаткиндин 1916-жылдын 11-августундагы № 6142 телеграммасынын негизинде бардык жазалоочу отряддарда жана облустук уездик шаарларда көтөрүлүш чыгаргандардын ишин кароо боюнча талаа сотторун түзүүгө уруксат берилет. Натыйжада талаа сотторунун өкүмү менен көптөгөн көтөрүлүштүн жетекчилери үй-мүлкүнөн ажыратылып, дарга асылат. Сотсуз, сураксыз бей күнөө өлтүрүлгөн адамдар өтө көп болгон.

Төмөндө Г. И. Бройдонун жазгандарына көңүл бурсак:

«...Фольбаум, жолуккан кыргыздын баарын кырып жок кылгыла. Айылдарын өрттөп жибергиле (Бакуревичтин Веймарга берген маалыматынан) деген буйрук берди, биз буйрукту буйруктай аткардык, - деп кошумчалаган Бакуревич.

Ак падышанын желдеттери өздөрү кылган кандуу иштери жөнүндө, куралсыз элди, күнөөсүз жаш наристелерди, аялдарды, кары-картаң кемпирчалдарды кантип кыргандыгы, алардын миңдеген, жүз миңдеген малдарын, үй-жайларын, оокатын тартып алып, бийик тоолорго, ак кар, көк музга айдагандыгы жөнүндө чондоруна мактаныч менен

билдирип турушкан. Мындай материалдар архивдерде көп сакталып калган. Алардын бирөөнө көңүлүнүздөрдү бурабыз:

«Андан ары чытырман токой башталды. Жолдо үйүр-үйүр жылкылар, топ-тобу менен уйлар, сан жетпеген майда жандыктар, бош калган боз үйлөр учурай берди. Мунун өзү биздин келе жатканыбызды билип калышып, жанталаша шашып качышканынан кабар берет. 25 чакырым жол жүргөн соң каңгыган кара малдан баш адашат, букалары мындан көп. Бешикке бөлөнгөн балдар да жол боюнда калыптыр. Менин отрядымдын алды жактагы бөлүгү качкындар менен атыша кетти. Кымбат баалуу буюм-теримдерине карабай тоо таяна качкан элди, чер токойго жашырынган кыргыздарды аеосуз кырдым. Тоо жолу өйдө-ылдый, таштак, ары тик болгондуктан аттарыбыз чарчап, андан ары качкындардын сары изине түшүүнүн мааниси деле калган жок, миңдей кара мал айдап, Пржевальскиге бет алдык. (Фон Бергдин күндөлүгүнөн. Кыргыз маданияты, №34, 1991-жылдын 22-августу.)

Жети-Суу облусунун аскер командачысы М. А. Фольбаумга дагы бир жазалоочу отряддын начальнигинин 1916-жылдын 28-августундагы рапортуна көңүл буралы:

«...Ущелье на протяжении 8-10 верст вверх по р. Тюпке было очищено от киргиз(ов), имущество вместе с юртами (штук 200-300) сожжены нами, а скот весь у них захвачен и угнан нами к городу Пржевальску и с.Теплоключинском сдан. Киргизов убито и ранено человек 70-80. Взято живыми 13 чел., которые сданы в Пржевальскую тюрьму. Скота захвачены: лошадей-172, рогатого-1645 и овец-10221, а всего 12038 голов, о количестве захваченного скота при сем прилагается». (ЦГА КазССР, Ф. Прокурор Верненского окружного суда, оп.1, д.491, лл).

Ушул сыяктуу көтөрүлүш мекенибиздин көптөгөн жерлеринде болуп өттү: Кочкордо, Жумгал, Чүй боорунда,

Туулган жерге кайтуу

«Туулган жердин топурагы алтын» деген сөз тегин жерден чыкпаптыр. Ошол аймакта жашап жаткан 30 чамалуу үй-бүлө чогулуп, көлгө кетүүнү кеңешти. Ысык-Көл деген сөз айтылганда ар биринин оозунан көк түтүн буркурайт. Ата конуштун топурагынан жыттап өлсөк арман жок го» (К.Качкеевдин эскерүүсүнөн).

Россиядагы жана Ата Мекениндеги өзгөрүштөрдү, падыша Николайдын тактан кулаганын, саясий туткундар азат болгондугун каттаган кишилерден уккан эл: Ата Журтка кетпесек бирөөнүн жеринде кор болуп өлмөй болдук. Текейин терип жесек да, өз жерибизде мынчалык өлүм-житимге учурабайт элек, деген качкын кыргыздар туулган жерине кайта башташат. «Жолдо көргөндөрүбүздү сен сураба, мен айтпайын. Ачкадан ар кайсы жерде томпоюп өлүп жаткан адамдар көп... Мончоктой көздөрүн жайнатып: «Энекем азыр алып кетет», дешип, ажал алкымдап турса да жашоодон али үмүтүн үзбөй, таш түбүндө өткөн-кеткендерди узата

карап отурган балдар... Асманды тиктеп, улуган иттер. Адам баласы баарына чыдайт экен... Ушундай мүшкүлдүү күндө да кайратынан жазбай, кырылгандан калганы алтын уясын көздөй агылды го! (Кадыркул Качкеевдин эскерүүсүнөн).

Кытайдан кайткан качкындар элге жеткенче далай кордуктарды, азап-тозокторду көрүшөт. Чек арадан бери өткөрбөй, Кытайдын белге койгон кароолчулары минип келе жаткан бир-эки ат, эшектерин алып калып, ансыз да жол азабын тартып келаткан ооруган, кары адамдарды жөө коё беришет. Бечара элдин туулган жерге келгенден кийин деле чекеси жылып кеткен жок.

«...Жалгыз жүргөндөрдү карышкыр жеди. Келте, котур каптады. Жол үстү, тоо арасы ашуулар, жар түбүндө, таш түбүндө өлүп жаткандардын эсеби жок, буларга жардам кылган болбоду. Токмок, Пишпекте жана кыштактарда көчөдө баса албай жүргөн, ачкадан жана оорудан басалбай келе жаткан качкындарды итине талатып өлтүргөн мужуктар да болду...».

(Б. Солтоноевдин эскерүүсүнөн)

Тыянак

1916-жылдын 25-июнундагы тылдагы иштерге жумушчуларды алуу жөнүндөгү ак падышанын жарлыгынан кийин Орто Азияда, Казакстанда, Түштүк Сибирде, Калмак талааларында жашаган калк көтөрүлүп, аягы миллиондогон эл катышкан боштондук көтөрүлүшүнө айланган. Орто Азияда жана Казакстанда жашаган бардык элдер: өзбек, казак, кыргыз, түркмөн, тажик, каракалпак, дунган ж. б. катышкан. Ал эми кыргыз жергесинде боштондук үчүн болгон бул Улуу көтөрүлүш падышачылык бийлик тарабынан аеосуз түрдө басылды. Күнөөсүз миңдеген наристелер, кары-картаң кемпир-чалдар, солкулдаган жаш жигиттер, бойго жетип толукшуп турган айжаркын кыздар баскынчылардын колунан бей ажал табышты. Миңдеген үй-бүлөлөр өмүр бою жыйган-терген оокатынан, мал-мүлкүнөн ажырап, кыш чилдесинде үйсүз-жайсыз калып, ата-бабасы көрбөгөн чет жерге тентип кетишти. Бирок бул Улуу көтөрүлүш Орусия мамлекетинин аймагында жашаган бардык элдерге да зор таасирин тийгизди. Буржуазиялык - демократиялык Февраль революциясынын жүрүшүнө, ошондой эле Октябрь революциясынын жеңишине, падышачылык бийликтин түптөмүрүнөн бери кулашына шарт түздү.

Ошентип, саясий жактан билимдүү, согуш өнөрүн жакшы өздөштүргөн, мамлекеттик түзүлүш жөнүндө түшүнүгү бар, ар тараптан такшалган уюштургуч жетекчиси жок, ошол учурдун талабына ылайык куралданбаган, башка жактардан каражат жана курал-жарак менен колдоо көрсөтүлбөгөн, күч-аракеттердин биримдиги болбогондуктан, мындай кандуу окуяны мурда башынан өткөрбөгөн карапайым калк зор жоготууларга, адам баласы көтөрө алгыс азап-тозокко учурап, Россия өңдүү зор империянын баскынчы желдеттерине каршы туруштук бере албады.

Ата-бабалардан укумдан тукумга баа жеткис энчи болуп калган, нечен миңдеген жылдар жашап

келген касиеттүү жерди, Ала-Тоону, мелтиреген Ысык-Көлдү коргоодо өз эркиндиги, тендиги, боштондугу, укугу үчүн болгон бул адилеттүү көтөрүлүш – кыргыз эли үчүн Улуу көтөрүлүш эле. Бул бүтүндөй бир улуу журттун келечек тагдырын чечүүчү кандуу көтөрүлүштө кыргыз эли он миндеген жазыксыз адамдарынан ажырады. Нечен мыкты азамат жигиттер канын төгүп, жанын берип, эли үчүн, жери үчүн курман болушту. Алардын эл үчүн кылган ак кызматы кийинки муундар үчүн үлгү болуп, тарыхка жазылып, кылымдан кылым өтсө да элдин жүрөгүндө түбөлүк сакталып калмак. Жаза берсе калем түтпөй турган бабаларыбыздын башынан өткөн трагедиялуу окуясы тарых баракчаларында гана жазылып калбастан, келечегибизге сабак болушу абзел. «Биз ким элек, ким болуп бара жатабыз?» деген суроонун жандырмагын тарыхты билбей туруп айтууга болбойт. Азыркы учурда, аламан калк, ата-бабабыз дуушар болгон турмуш сыноосун кайталабай, Ата-Мекенге болгон сүйүү-бүздү жандандырууга милдеттүү.

Адабияттар:

1. Ганин А. В. Последняя полуденная экспедиция Императорской России: Русская армия на подавлении туркестанского мятежа 1916-1917 гг. //Русский сборник. Исследования по истории России. Ред.-сост. О. Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М. А. Колеров, Брюс Меннинг. М., 2008. С. 152-214.
2. [Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: Сборник документов.](#) Академия наук Казахской ССР. М., 1960.
3. Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Государственное издательство Узбекской ССР, Ташкент, 1962.
4. Солтоноев Б. Кыргыз кызыл тарыхы. Мамлекеттик «Учкун» концерин Бишкек -1993.
5. Асанканов А. А. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). Б.: ОАО «Эркин-Тоо», 2009.
6. Осмонов О. Ж. Кыргызстандын тарыхы (байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин): ЖОЖдор үчүн окуу китеби.- Б., 2012.

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А. Т.